

Neja, Jarosław

Represje wobec duchowieństwa Kościołów chrześcijańskich w okresie stalinowskim w krajach byłego bloku wschodniego

---

Dzieje Najnowsze 35/2, 239-242

2003

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

ŻYCIE NAUKOWE

Represje wobec duchowieństwa Kościołów chrześcijańskich w okresie stalinowskim w krajach byłego bloku wschodniego

W dniach 26-27 listopada 2002 r. w Bibliotece Śląskiej w Katowicach odbyła się międzynarodowa konferencja naukowa pt. „Represje wobec duchowieństwa Kościołów chrześcijańskich w okresie stalinowskim w krajach byłego bloku wschodniego”. Organizatorem konferencji był Wydział Teologiczny Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach i Oddział Katowicki Instytutu Pamięci Narodowej. Honorowy patronat nad konferencją objęli: arcybiskup metropolita katowicki dr Damian Zimoń, prof. dr hab. Leon Kieres, prezes IPN, prof. dr hab. Janusz Janeczek, rektor Uniwersytetu Śląskiego oraz prof. dr hab. Jan Malicki, dyrektor Biblioteki Śląskiej. Uroczystego otwarcia konferencji dokonał prof. dr hab. Leon Kieres.

Pierwszy dzień obrad poświęcony został w całości problematyce represji wobec duchowieństwa w Niemczech Wschodnich, Czechosłowacji, na Węgrzech, Litwie oraz duchownych Kościoła greckokatolickiego w Polsce i na Ukrainie.

Referat wstępny wygłosił członek Kolegium IPN, zastępca redaktora naczelnego „Gościa Niedzielnego” dr Andrzej Grajewski. W swoim wystąpieniu przedstawił on chronologię i historyczne uwarunkowania represji wobec duchowieństwa w krajach byłego bloku wschodniego. Podkreślił m.in., iż 1956 r. powinien być traktowany jako umowna cezura, kończąca jedynie pewien etap prześladowania duchowieństwa przez władze krajów „demokracji ludowej”. Zdaniem prelegenta, aż do rozpadu bloku wschodniego środowiska kleru zarówno katolickiego, jak i innych wyznań stanowiły obiekt szczególnego i niesłabnącego zainteresowania komunistycznych tajnych służb. Znalazło to potwierdzenie w wystąpieniu prof. dr. Gerharda Besiera z Ruprecht-Karls Universität w Heidelbergu.

Swój referat poświęcił on przede wszystkim ukazaniu sytuacji Kościoła protestanckiego w NRD. Podkreślił przy tym, że system represji w Niemczech Wschodnich różnił się zasadniczo od modelu stosowanego w pozostałych krajach komunistycznych. Z uwagi na zainteresowanie zachodnioniemieckiej opinii publicznej sytuacją w NRD komunistyczne służby specjalne nie mogły sobie pozwolić na otwartą walkę z duchowieństwem, jak to miało miejsce w przypadku pozostałych krajów bloku. Mniej było więc procesów politycznych i aresztowań. Zamiast tego stosowano bardziej wyrafinowane metody represji, jak: szantaż, kompromitacja czy finansowe uzależnienie duchownych.

W dalszej części obrad przedstawione zostały dwa referaty na temat sytuacji Kościoła katolickiego w Czechosłowacji. Dr Milan Katuninec z Katedry Politologii Uniwersytetu w Trnawie scharakteryzował represje wobec duchowieństwa katolickiego na Słowacji, natomiast mgr Jaroslav Cuhra z Zakładu Historii Najnowszej Czeskiej Akademii Nauk w Pradze skoncentrował się przede wszystkim na przybliżeniu problematyki prześladowania duchownych i wiernych Kościoła katolickiego na ziemiach czeskich w latach 1948-1953 (1962).

Tematem wystąpienia dr. Macieja Szymanowskiego był problem represji wobec duchowieństwa katolickiego na Węgrzech. Autor zwrócił uwagę na działania władz zmierzające w pierwszej kolejności do pozbawienia węgierskiego Kościoła zaplecza materialnego. Kolejnym krokiem było upaństwowienie w 1948 r. szkół podległych organizacjom wyznaniowym. W swoim referacie Szymanowski przedstawił także m.in. kwestię działalności inspirowanego i monitorowanego przez komunistów ruchu „księży—zwoleńników pokoju”, nakreślił również specyfikę prześladowania zgromadzeń zakonnych. W osobnej części referatu przybliżona została sylwetka prymasa Węgier, kardynała Józefa Pehm-Mindszentyego. Skazany w 1949 r. w pokazowym procesie na dożywocie, przebywał w komunistycznym więzieniu do 1956 r. Uwolniony podczas węgierskiej rewolucji, schronił się następnie w Ambasadzie Stanów Zjednoczonych w Budapeszcie, gdzie pozostawał aż do 1971 r.

Mechanizm represji wobec duchowieństwa na Litwie w latach 1944-1953 przedstawił dr Arunas Streikus, pracownik naukowy Uniwersytetu Wileńskiego i Litewskiego Centrum Badania Ludobójstwa i Ruchu Oporu. Autor podkreślił, że w walce z duchowieństwem Sowieci zastosowali ambiwalentną taktykę. Z jednej strony próbowali ograniczyć autorytet duchowieństwa, z drugiej zaś dążyli do wykorzystania go w celu wzmocnienia swego reżimu. Według Streikusa w latach 1944-1953 w wyniku represji Kościół litewski pozbawiony został około 1/4 swych księży. Od połowy 1946 r. do początku lat 50. sowieckie sądy skazały ponad 400 z nich.

Represjom wobec Cerkwi greckokatolickiej na Ukrainie sowieckiej oraz w powojennej Polsce poświęcił swe wystąpienie dr Igor Hałagida z Oddziałowego Biura Edukacji Publicznej IPN w Gdańsku. W części referatu dotyczącej działań władz sowieckich w skrócie przedstawił on chronologię poszczególnych wydarzeń, metody stosowane przez władze komunistyczne wobec hierarchii i duchowieństwa unickiego oraz niektóre, najbardziej brutalne, przykłady szykan i zabójstw, które spowodowały, że w Związku Radzieckim Kościół greckokatolicki „zszedł do katakumb”. W dalszej części swej wypowiedzi Hałagida przedstawił losy duchowieństwa greckokatolickiego w pierwszych latach powojennej Polski, gdzie mimo zastosowania nieco odmiennych metod komunistów doprowadzili *de facto* do likwidacji struktur cerkiewnych.

Po wysłuchaniu referatów przewidzianych programem pierwszego dnia sesji odbyła się dyskusja, którą poprowadził dr hab. Bohdan Cywiński z Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie. Zwrócił on uwagę na fakt, iż każdy Kościół był inaczej traktowany przez komunistyczne władze, w zależności od tego, jaki wywierał wpływ na dany naród. W większości krajów bloku wschodniego represje wobec duchowieństwa przybierały na sile dopiero wówczas, gdy pokonany został główny wróg komunistów — opozycja polityczna. Wyjątkiem były te regiony, gdzie prześladowanie Kościoła można było ująć w ramy rozliczeń powojennych, że wymienimy przykład Chorwacji, Słowacji i Ukrainy. Interesująca okazała się również wysunięta przez moderatora hipoteza, mówiąca o tym, że końcowej cezury represji wobec duchowieństwa w okresie stalinowskim nie należy łączyć z samą śmiercią Stalina, a raczej powiązać ją ze zmianą w ekipach przywódczych krajów „demokracji ludowej”, jaka zaszła w początkach lat 50. To wówczas najbardziej ideowych przeciwników duchowieństwa zastąpili funkcjonariusze „rozumujący taktycznie”.

ŻYCIE NAUKOWE

Drugi dzień obrad poświęcony został w całości problematyce prześladowania duchowieństwa katolickiego w PRL. Referat wstępny pt. „Portret zbiorowy duchowieństwa katolickiego represjonowanego w PRL” wygłosił ks. prof. dr hab. Jerzy Myszor. Scharakteryzował on m.in. kryteria i strukturę represji, ukazując przy tym ich geografę. Największe prześladowania duchownych miały miejsce na terenie diecezji warmińskiej, opolskiej i katowickiej. Fakt ten, zdaniem ks. Profesora, należałoby łączyć z wysiedleniami księży niemieckich po 1945 r.

Mechanizmy polityki zastosowanej wobec duchowieństwa w okresie stalinizmu przez władze partyjno-państwowe omówił dr Ryszard Gryz z Instytutu Historii Akademii Świętokrzyskiej w Kielcach. Zwrócił on uwagę, że polityka władz przeszła przez dwie fazy. Pierwsza polegała na zneutralizowaniu działań Kościoła. Miało to ułatwić walkę PPR z podziemiem zbrojnym i legalną opozycją skupioną w PSL. Z kolei od połowy 1947 r. rozpoczęto fazę drugą, która polegała na zmniejszaniu roli księży w życiu społecznym oraz zmuszeniu władz kościelnych „do udziału w budowie propagandowego wizerunku Polski Ludowej”. Pomimo starań nie udało się natomiast doprowadzić do otwartego konfliktu pomiędzy Stolicą Apostolską i Episkopatem Polski.

W komentarzu do wystąpienia Gryza dr Antoni Dudek z Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie podniósł problem docelowego modelu statusu Kościoła w Polsce w planach najwyższych władz partyjnych. Stwierdził przy tym, że te ostatnie nie stworzyły „jasno określonego modelu końcowego, jaki miałyby przybrać stosunki między państwem i Kościołem po zwalczeniu reakcyjnego oblicza Episkopatu”. Dążono raczej do maksymalnego „lojalizowania” polskiego duchowieństwa przy jednoczesnym zachowaniu jego więzi ze Stolicą Apostolską w sferze doktrynalnej teologicznej.

W kolejnym referacie „Duchowieństwo przed sądami PRL” mgr Jacek Żurek z Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie scharakteryzował m.in. okoliczności i przebieg śledztw prowadzonych przez UB przeciwko duchownym. Prelegent dokonał także klasyfikacji czynów, o jakie najczęściej oskarżani byli księża przed sądami wojskowymi, scharakteryzował również przebieg wybranych procesów. Komentator wystąpienia, prof. dr hab. Adam Lityński z Wydziału Prawa Uniwersytetu Śląskiego, zwrócił uwagę na fakt przyjęcia przez władze komunistyczne zasady ciągłości prawa. Kodeksy przedwojenne ulegały jednak szybko marginalizowaniu, ponieważ „wszystko, co służyło walce z przeciwnikami nowego ustroju, było tworzone od początku”. Stąd też podręcznik prawa karnego z 1954 r. wymieniał, obok Kodeksu karnego z 1932 r., ponad 100 nowych aktów prawnych.

Działaniom represyjnym władz oświatowych w Polsce wobec katechetów w latach 1944-1961 poświęciła swoje wystąpienie prof. dr hab. Hanna Konopka z Instytutu Historii Uniwersytetu w Białymstoku. Prelegentka skonstatowała, że w przypadku omawianego zagadnienia, ograniczenie pojęcia okresu stalinowskiego do lat 1948-1956 byłoby zabiegiem upraszczającym. Już bowiem po październikowej „odwilży” władze, po uporaniu się z najpilniejszymi problemami politycznymi, powróciły do zwalczania religii w szkołach. Laicyzacja polskiego systemu oświatowego, zarówno w latach poprzedzających 1956 r., jak i wkrótce po nim, miała zdecydowanie wymuszony, administracyjny charakter. Same represje wobec katechetów polegały zwykle na „uciążliwym szykanowaniu, rozmyślnym stwarzaniu przeszkód i utrudnień w spełnianiu przez nich przypisanych im funkcji”.

W kolejnym referacie „Reakcje hierarchii kościelnej na represje wobec duchowieństwa w Polsce w latach 1945-1956” dr Jan Żaryn z IPN w Warszawie wskazał m.in., iż polityka strony kościelnej względem władz była wyraźnie zróżnicowana. Unikając otwartego konfliktu, hierarchowie starali się interweniować u władz w obronie każdego prześladowanego duchownego, prowadząc przy tym dokładną ewidencję represji.

„Zróżnicowanie represji wobec duchowieństwa na ziemiach polskich” omówił z kolei dr Krzysztof Kowalczyk z Instytutu Politologii Uniwersytetu Szczecińskiego. Scharakteryzował on specyfikę polityki państwa wobec Kościoła na Warmii i Mazurach, Pomorzu Zachodnim, Górnym Śląsku i Kielecczyźnie. Autor zwrócił uwagę, że w kwestii polityki represyjnej władze regionalne (wojewódzkie) realizowały wytyczne „centrali” warszawskiej. Inaczej było natomiast na poziomie powiatów i gmin, gdzie często dochodziło do współdziałania księży z przedstawicielami administracji i partii. Na zagadnienia te zwrócił również uwagę komentator wystąpienia, dr hab. Wiesław Jan Wysocki z Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie.

„Działania aparatu bezpieczeństwa wobec duchowieństwa w latach 1945-1956 (na przykładzie diecezji katowickiej)” były tematem wystąpienia dr. Adama Dziuroka, naczelnika Oddziałowego Biura Edukacji Publicznej IPN w Katowicach i adiunkta na Uniwersytecie Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie. Zdaniem prelegenta, do 1956 r. agentura UB w środowiskach kościelnych diecezji katowickiej „nie była w porównaniu z innymi rozpracowywanymi środowiskami ani zbyt liczna, ani wartościowa”. Pomimo iż konfidenci i agenci działający wśród kleru odgrywali istotną rolę w rozbijaniu Kościoła od wewnątrz, nie przyniosły zamierzonych rezultatów prowadzone przez władze bezpieczeństwa akcje operacyjnego rozpracowania kleru, w tym środowiska katowickiej Kurii. Natomiast na masową skalę przeprowadzano rozmowy ostrzegawcze i przesłuchania duchownych, sporządzając równoległe dokładną ewidencję osób „wrogo ustosunkowanych do władzy”. Do 1956 r. blisko 80 duchownych diecezji katowickiej znalazło się w wymienionej ewidencji.

W komentarzu do wystąpienia Dziuroka dr Grajewski poruszył problem ingerencji władz bezpieczeństwa w kierowanie diecezją katowicką, w tym kwestię działalności wikariuszy kapitulnych i „księży patriotów”. Zagadnieniom tym poświęcona została znaczna część dyskusji, jaka wywiązała się po wysłuchaniu przewidzianych programem referatów. Jej uczestnicy podkreślili, że w wielu przypadkach niemożliwa jest jednoznaczna ocena działalności i postępowania zarówno samych wikariuszy kapitulnych, jak i „księży patriotów”. Większość z nich pozostała wprawdzie dyspozycyjna wobec władz, byli jednak tacy, którzy po 1956 r. zmienili swoje postępowanie, starając się zerwać kompromitujące ich kontakty ze służbami specjalnymi.

Po zakończeniu obrad w imieniu organizatorów konferencji głos zabrali ks. prof. dr hab. Jerzy Myszor oraz dr Adam Dziurok. Dziękując uczestnikom za przyjęcie zaproszenia do Katowic, zapewnili zebranych, że materiały zaprezentowane podczas dwóch dni konferencji zostaną opublikowane wspólnym staraniem Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Śląskiego i Instytutu Pamięci Narodowej.

Należy odnotować, że dopełnienie konferencji stanowiły: przygotowana przez Archiwum Archidiecezjalne w Katowicach, a prezentowana w gmachu Biblioteki Śląskiej wystawa „Wygnanie biskupów katowickich” oraz odbywająca się w przerwie obrad drugiego dnia konferencji promocja najnowszego, trzeciego wydania książki dr. Andrzeja Grajewskiego *Wygnanie. Diecezja katowicka w czasach stalinowskich*. W porównaniu z wydaniem poprzednim prezentowana publikacja oparta została na materiałach pochodzących z zasobów Archiwum Katowickiego Oddziału IPN.

Jarosław Neja
Katowice